

_____**НАУКОВИЙ ВІСНИК 1**_____**2010**_____

_____**Львівського державного університету внутрішніх справ**_____

УДК 343.983

О.В. Батюк

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРОВАДЖЕННЯ НЕВІДКЛАДНИХ СЛІДЧИХ ДІЙ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

На підставі узагальнення положень, висунутих провідними фахівцями з криміналістики щодо змісту невідкладних слідчих дій, які проводяться при розслідуванні злочинів, вчинених у місцях позбавлення волі, автор обґрунтовує пропозиції щодо використання у криміналістичній тактиці невідкладних слідчих дій з метою успішного виявлення, фіксації та вилучення слідів злочинів, що вчиняються в установах виконання покарань.

Ключові слова: злочин, сліди, розслідування, слідчі дії, установи виконання покарань.

На основании обобщения положений, выдвинутых ведущими специалистами криминалистики относительно содержания безотлагательных следственных действий, которые проводятся при расследовании преступлений, совершенных в местах лишения свободы, автор обосновывает предложения относительно использования в криминалистической тактике безотлагательных следственных действий с целью успешного выявления, фиксации и изъятия следов преступлений, совершаемых в учреждениях исполнения наказаний.

Ключевые слова: преступление, следы, расследования, следственные действия, учреждения исполнения наказаний.

On the basis of generalizing the provisions of the leading experts in criminalistics pertaining to the content of the urgent investigative acts, which are conducted during investigating crimes committed in the places of confinement, the author grounds the recommendations concerning using in the criminalistic tactics the urgent investigative acts with the aim of successful revealing, fixing and seizing evidence of criminal acts, that are committed in the establishments of enforcing sentences.

Key words: crime, evidence, investigation, investigative acts, establishments of enforcing sentences.

Постановка проблеми. Про актуальність цієї теми свідчить, зокрема, той факт, що за даними судово-слідчої практики, щорічно засудженими вчиняється до 400 злочинів [1, с. 166], при цьому значна час-

тина з них взагалі не реєструється, тобто залишається латентною. На наш погляд, саме однією з причин такого стану є неналежне проведення невідкладних слідчих дій при розслідуванні злочинів, вчинених в установах виконання покарань (УВП), та низький рівень агентурно-оперативного забезпечення цього процесу. Негативно на процес розслідування такої категорії кримінальних справ впливає і відсутність однозначного тлумачення термінів «невідкладні слідчі дії» та «невідкладні оперативно-розшукові заходи».

Стан дослідження. У науковій літературі ця проблема стала постійним об'єктом або предметом вивчення. Їй присвячено чимало публікацій як вітчизняних (О.Я. Дубинський, В.С. Зеленецький, В.В. Король, Є.Д. Лукянчиков, В.Т. Маляренко, Д.П. Прісьменний, В.М. Тертишник, Ю.І. Шостак та ін.), так і зарубіжних учених (Ю.М. Белозеров, М.М. Гапанович, Н.Ю. Кузнецова, О.В. Победкін, В.М. Яшин). Проте у контексті, що стосується певної специфіки боротьби зі злочинністю у місцях позбавлення волі, ця тематика розроблена недостатньо. Зокрема, досі не визначено на законодавчому рівні зміст терміну «слідчі дії в УВП», який вживається як в теорії, так і на практиці і в залежності від суб'єкта застосування розуміється неоднозначно. А саме на цей аспект слід звернути особливу увагу. Тому наша мета – обґрунтувати, враховуючи позиції провідних науковців в галузі криміналістики, зміст слідчих дій, які проводяться при розслідуванні злочинів, вчинених у місцях позбавлення волі, а відтак сформулювати конкретні пропозиції ефективного використання у криміналістичній тактиці невідкладних слідчих дій з метою успішного виявлення, фіксації та вилучення слідів злочинів, що вчиняються у місцях позбавлення волі.

Виклад основних положень. Для того, щоб з'ясувати об'єктивну природу поняття «невідкладні слідчі дії», важливо звернутися до історичних джерел його походження і розвитку. Як показує аналіз наукових джерел, вперше на правовому рівні про невідкладні слідчі дії згадано ще у XVII ст., коли суддя став активним учасником кримінального процесу, а засобами доказування було затримання особи на «гарячому» (зокрема, викрадену річ було виявлено у підозрюваного у вчиненні злочину), загальний обшук, поголовне опитування більшості або меншості місцевих жителів, власне визнання вини (явка з повинною) і тісно пов'язані з нею тортури. Так, у 1716 р. у «Короткому відображенні процесів чи судових тяжб», що було додатком до «Військового статусу», вперше введено провадження, що тепер називається

експертизою. У межах цієї слідчої дії вимагалось «визначати людей, які б тіло мертвого мали різати та достеменно визначати, яка причина смерті була» [2, с. 72].

Дослідження зводу законів Російської імперії 1832 р. свідчить, що збирання та записування в установленому порядку всіх доказів по справі здійснювалося шляхом проведення допитів, оглядів, експертиз, обшуків та виїмок у ході попереднього і формального слідства. Основні ж підходи до створення системи слідчих дій як упорядкованого погодженого та взаємообумовленого їх комплексу в тій частині України, що входила до склад Російської імперії та керувалася її законодавством, вперше були визначені у Статуті кримінального судочинства 1864 р. [3, с. 86–124]. Доцільно відзначити, що у цьому нормативно-правовому акті чи не вперше проявилися ознаки системності, а саме:

– початкові глави розділу «Про попереднє слідство» були присвячені не тільки загальним питанням, а й суб'єктам та умовам проведення слідчих дій, крім того, тут визначалася «сутність обов'язків і ступінь влади» судових слідчих, прокурорів та їх товаришів, формулювалися правила участі поліції у проведенні попереднього розслідування, до того ж законодавець з урахуванням ієрархічного підходу плавно знижував рівень загальності та визначав одиничні положення, в основному ті, що стосувалися окремих слідчих дій, закріплюючи таким чином їх системний характер;

– ознаки структурованості слідчих дій були зазначені і в розділі другому Статуту «Про попереднє розслідування» та в деяких главах, зокрема, в четвертій «Про дослідження події злочину», п'ятій «Про пред'явлення обвинуваченого слідству та для його допиту», сьомій «Про виклик і допит свідків», при цьому і поняття, і процесуальний режим проведення більшості слідчих дій теж мали належне правове забезпечення (закріплені в главі п'ятій);

– наявність внутрішньо організованої сукупності елементів як обов'язкової ознаки системи підтверджується тим, що перелік слідчих дій був складений в певній (логічно обґрунтованій) послідовності, яка відображала типовий хід розслідування по кримінальній справі; так, правова регламентація слідчих дій розпочиналася з огляду та освідування (відділення перше); відділення друге «Розшук предметів, що свідчать про наявність злочину, де йшлося про обшук і виїмку в будинку»; в главі п'ятій встановлювався порядок допиту обвинуваченого, а в главі сьомій – порядок допиту свідка; глава дев'ята визначала види

протоколів слідчих дій; глава одинадцята – відповідальність поліцейських чинів і судових лікарів за слідчі дії, а дванадцята – порядок оскарження слідчих дій.

Щоправда, у статуті не було визначено вичерпного та необхідного переліку слідчих дій, включаючи і невідкладні, що стало для подальших аналогічних нормативно-правових актів «хронічною хворобою», породило та продовжує тривалі дискусії з цих питань серед вчених і у певній мірі негативно впливає на стан правозастосувальної практики [4, с. 35].

Суттєвих змін зазнало провадження слідчих дій в Росії після жовтневого перевороту 1917 р., коли було відмінено попередній порядок кримінального судочинства, у тому числі на Україні. Декретом про суд, прийнятому 22 листопада (5 грудня) 1917 р., розслідування злочинів було покладено на місцевих суддів. Для проведення попереднього слідства по справах, які були підсудні революційним трибуналам, при губернських і міських радах створювались особливі слідчі комісії. У відповідності з «Положенням про народний суд РРФСР» 1920 р. попереднє розслідування проводилося народними слідчими [5, с. 17]. У той самий час на цій стадії міліції відводилася другорядна роль.

Слід відзначити, що не змінилося таке положення і після прийняття Кримінально-процесуальних кодексів (КПК) союзних республік у 1922 р., включаючи й Україну, хоча певні кроки щодо розвитку слідчих дій були здійснені. Зокрема, в КПК закріпили процесуальний порядок призначення та проведення експертизи, у тому числі комісійної та повторної [6, с. 69–70]. Разом з тим, законодавець необґрунтовано відніс до числа слідчих дій, спрямованих на збирання доказів, пред'явлення обвинувачення та пред'явлення обвинувального висновку. Так, КПК передбачав, що протоколи освідування складаються і підписуються особою, яка проводить цю слідчу дію. Крім того, усупереч логіці розслідування черговість слідчих дій була дана в тексті закону в такій послідовності: пред'явлення обвинувачення і допит обвинуваченого, допит свідків і експертів, обшук і виїмка, огляд і освідування.

Водночас слідчий отримав право не проводити попереднього розслідування або обмежуватися провадженням окремих слідчих дій. На практиці це приводило до того, що слідчий фактично самоусувався від вчинення більшості слідчих дій і по суті виступав як оформлювач результатів діяльності оперативних служб, включаючи місця позбавлення волі, при очевидному домінуванні оперативно-розшукової дія-

льності (ОРД) над кримінально-процесуальною. Так, у п. 6 Інструкції по боротьбі з бандитизмом (таємно), затвердженої Міністром внутрішніх справ Української Народної Республіки 18 жовтня 1918 р., було зазначено, що «запідозрених у причетності до більшовизму піддавати негайному затриманню і поступати з ними відповідно тимчасового закону про надзвичайні заходи боротьби з бандитизмом» [7, с. 520]. Цей підзаконний нормативний акт, по суті, розв'язав руки для терору і свавілля.

Цікавим у зв'язку з цим є і п. 7 цієї Інструкції, де встановлювалося співвідношення негласних співробітників до об'єктів зовнішнього спостереження (один агент на 8 будинків і прилеглих будівель та один – на 10 будинків залежно від місцевих умов).

Питання про поняття і зміст невідкладних слідчих дій у кримінальному судочинстві вперше виникло у зв'язку з введенням у ст. 29 Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік 1958 р. [8, с. 437–438]. У цьому нормативному акті, як і в КПК України 1960 р. [9], не було сформульовано визначення цього поняття. В обох випадках законодавець обмежився лише переліком невідкладних слідчих дій і деяких умов їх проведення. До них, зокрема, належали огляд, обшук, виїмка, освідування, затримання, допит підозрюваного, допит потерпілих і свідків (ст. 29 «Дізнання» Основ кримінального судочинства). Ця обставина стала основною причиною виникнення різного розуміння як у практичному, так і у теоретичному сенсі природи невідкладних слідчих дій. Як результат, у нині чинному КПК України нема переліку невідкладних слідчих дій, а є лише посилання на цей термін у ст. 104 без його пояснення.

У доктринальних джерелах до невідкладних слідчих дій пропонують віднести: допит, огляд, освідування, пред'явлення для впізнання, обшук, виїмку, зняття інформації з каналів зв'язку, призначення експертизи тощо [10, с. 447]. А в законодавстві введений ще один термін, що є дотичним до попереднього, – «невідкладні оперативнорозшукові заходи» (ч. 1 ст. 103 КПК України), який також не отримав так званого аутентичного тлумачення (роз'яснення правової норми, що дається органом, який її видав) [11, с. 413].

Ці та інші прогалини, що є у чинному кримінально-процесуальному законодавстві України, стають, як свідчать результати наукових досліджень, детермінантами злочинності у місцях позбавлення волі [12, с. 174–202] та вкрай негативно впливають на стан і рівень профілактики злочинів в установах виконання покарань (УВП) на ста-

дії готування та замаху (ст.ст. 14–15 КК України) – так званої попередньої злочинної діяльності [13, с. 234].

На наш погляд, саме в такому розумінні зміст заходів з протидії злочинності на цих стадіях співпадає з поняттям невідкладних оперативно-розшукових заходів, що мають спрямовуватися на виявлення ознак готування та замаху на вчинення злочину. Саме в умовах УВП зазначена діяльність має свою специфіку, що обумовлено особливостями кримінально-виконавчих відносин (нерівнозначне правове становище суб'єктів цих відносин, процес кримінально-виконавчого впливу не може бути цілком і повністю регламентований нормами права, реалізація цих правовідносин не допускає їх розриву в разі взаємного порушення обов'язків сторонами чи принаймні одного із суб'єктів тощо) [14, с. 31] та місцем вчинення злочину (як об'єктивної ознаки злочину). Останнє, зокрема, є визначальним у визначенні змісту життєдіяльності засуджених, які, з одного боку, мають (це витікає з їх правового статусу) виконувати законні вимоги адміністрації УВП, а з іншого, – жити за правилами співтовариства засуджених як у конкретному мікро-середовищі, так і за формальними вимогами злочинної «субкультури» [15, с. 44]. Таке двостатусне становище засуджених негативно позначається й на організації невідкладних слідчих дій та оперативно-розшукових заходів при проведенні розслідування вчинених злочинів у місцях позбавлення волі та детермінує відмінності цієї діяльності від тієї, що здійснюється за межами УВП (в умовах вільного суспільства).

Як показує практика, у таких умовах виникають складнощі у виявленні свідків, співучасників злочину та у закріпленні матеріальних доказів по справі (засобів і знарядь злочинів, їх місця, обстановки тощо). У зв'язку з цим актуальними та найбільш ефективними у таких ситуаціях стають невідкладні оперативно-розшукові заходи. З цього приводу В.І. Куклін пише: «...Незалежно від способу отримання тих чи інших даних про готування, замах чи вчинений злочин, вони ставлять нас перед необхідністю проведення відповідних заходів, а їх виконання переслідує мету отримання певного результату. Звідси видно, що отримання відомостей про злочин у результаті проведеної оперативної роботи, є умовою здійснення невідкладних слідчих дій з метою отримання будь-яких доказів, а отримання останніх, зрештою, і визначає завдання» [16, с. 13]. Отже, виходячи зі змісту тези про єдність завдань, які є характерними як для невідкладних слідчих дій, так і для невідкладних оперативно-розшукових заходів, можна говорити про єдність їх мети в умовах вчинення злочину в УВП, а саме: це є збиран-

ня вихідних даних про подію злочину, виявлення та закріплення його слідів тощо.

Проте, якщо при розслідуванні злочинів загальної спрямованості з нині існуючою позицією законодавця можна погодитися (про відсутність у законі чіткого переліку невідкладних слідчих дій), то здійснення такої діяльності у місцях позбавлення волі об'єктивно потребує не тільки їх правового закріплення, а й змістовного визначення. Саме такий висновок витікає з аналізу історичного генезису зазначених понять і практики діяльності правоохоронних органів та оперативних апаратів місць позбавлення волі.

На підставі вивчення теоретичних джерел, можна запропонувати наступне визначення поняття «невідкладні слідчі дії»: це – особлива форма процесуальної діяльності, що здійснюється органом дізнання у випадках, передбачених законом, з моменту офіційного отримання повідомлення про злочин і до моменту передачі кримінальної справи слідчому та спрямована на виявлення і фіксацію слідів злочину, а також доказів, що вимагають негайного вилучення, дослідження та закріплення процесуальними формами і засобами.

Таким чином, системними елементами, що становлять зміст цього поняття, є:

– форма процесуальної, а не будь-якої іншої діяльності, що здійснюється уповноваженими органами держави та їх службовими особами; при цьому процесуальною слід вважати лише таку діяльність, що передбачена КПК України, логічно витікає зі змісту ст. 1 цього кодексу: «Призначенням Кримінально-процесуального кодексу України є визначення порядку провадження у кримінальних справах» [17];

– винятковий перелік уповноважених органів на здійснення процесуальної діяльності є ті, що зазначені в ст. 101 «Органи дізнання» та ст. 112 КПК України «Підслідність». Поняття «службова особа» дано у примітці до ст. 364 КК України «Зловживання владою або службовим становищем» та у п. 1 постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. № 5 «Про судову практику в справах про хабарництво» [18, с. 235–236] – це особи, які постійно чи тимчасово здійснюють функції представництв влади (у цьому випадку – виконавчої);

– визначений порядок провадження дізнання у кримінальних справах (ст. 104 КПК) та умови передачі їх слідчим органам (ст. 102), причому випадки ці чітко зазначені у законі;

– умови обов'язкового прийняття заяв і повідомлень про злочини (тобто їх офіційної оцінки) і порядок їх розгляду визначені у ст. 97 КПК та відомчих нормативно-правових актах органів дізнання з питань обліково-реєстраційної дисципліни (зокрема, наказ ДДУПВП від 4 травня 2002 р. № 111 «Про затвердження Інструкції про порядок розгляду звернень громадян, їх особистого прийому в органах і установах виконання покарань» [19]).

– поняття злочину та його ознаки, визначені у ч. 1 ст. 1 КК України;

– поняття доказів, дані у ст. 65 КПК України («...це будь-які фактичні дані, на підставі яких у визначеному законом порядку орган дізнання, слідчий і суд встановлюють наявність або відсутність суспільно-небезпечного діяння, винність особи, яка вчинила це діяння, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи»);

– слід (у буквальному значенні), те, що залишилося після чого-, чого-небудь, є ознакою чогось, свідчить про щось; наслідок чієїсь діяльності, якої-небудь події, т. ін.

В теорії криміналістики визначено, що сліди злочину – це дані про подію злочину та особу злочинця, що зобов'язані виявляти та фіксувати орган дізнання, слідчий і суд (ст. 64 КПК «Обставини, що підлягають доказуванню у кримінальній справі»). Ці дані встановлюються показаннями свідка, потерпілого, підозрюваного та обвинуваченого, висновком експерта, речовими доказами, протоколами слідчих і судових дій, протоколами з відповідними додатками, складеними уповноваженими органами за результатами оперативно-розшукових заходів та іншими документами (ч. 2 ст. 65 КПК «Докази»). До речі, криміналістичними засобами виявлення та фіксації слідів злочинів є: різноманітні пошукові засоби (наприклад, металошукач, прилади для пошуку трупів, щупи, т. ін.); апаратура для фіксування ходу та результатів слідчих дій і засоби оргтехніки (фотоапарат, комп'ютер, диктофон, т. ін.); речовини і матеріали, за допомогою яких можна фіксувати сліди злочину (селікон, гіпс, парафін, хімічні реактиви, т. ін.) [20, с. 76].

Натомість процесуальними формами є: дізнання, досудове слідство та судовий розгляд справи, а процесуальними засобами: постанови (ухвали), протоколи слідчих та судових дій.

На наш погляд, тільки за наявності усіх перерахованих елементів невідкладні слідчі дії матимуть належний змістовний характер. Водночас, важливо у цьому ж контексті визначитися і з поняттям «не-

відкладні оперативно-розшукові заходи», що є складовою частиною поняття «невідкладні слідчі дії».

Враховуючи те, що на законодавчому рівні це поняття не визначене на підставі аналізу доктринальних джерел можна запропонувати дефініцію такого змісту: «Це система гласних і негласних дій, що здійснюється органом дізнання у відповідності з вимогами нормативно-правових актів з питань оперативно-розшукової діяльності, з метою виявлення та фіксації слідів злочину та інших доказів, результати якої легалізовані у встановленому процесуальному порядку».

Висновки. Отже, при чинній правовій базі повною мірою ліквідувати зазначені вище проблеми, що виникають при розкритті злочинів у місцях позбавлення волі, не можна. Для поліпшення ситуації потрібно принаймні здійснити ряд новацій: по-перше, внести зміни та доповнення до чинного КПК України, а саме: ст. 103 КПК України доповнити приміткою, в якій дати визначення поняття «необхідні оперативно-розшукові заходи»; доповнити ст. 104 КПК України ч. 5, в якій визначити перелік невідкладних слідчих дій (за аналогією тих, що були закріплені у цій статті до внесення змін у КПК Законом України від 30 червня 1993 р. [21]); по-друге, Внести зміни та доповнення до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», а саме доповнити ст. 1 ч. 2 такого змісту: «Оперативно-розшукова діяльність здійснюється, крім цього, з метою забезпечення розкриття злочинів по дорученню слідчого щодо проведення слідчих та розшукових заходів»; доповнити ст. 6 Закону «Про оперативно-розшукову діяльність» такою підставою для проведення оперативно-розшукової діяльності, як виконання доручень слідчого щодо проведення слідчих та розшукових дій у порядку ст. ст. 103, 104 КПК України, такими ж нормами доповнити відомчі нормативні акти ДДУПВП з питань оперативно-розшукової діяльності.

1. Колб О.Г. Організація індивідуального запобігання злочинам у кримінально-виконавчій установі: монографія / О.Г. Колб. – Луцьк: РВВ «Вежа», 2007. – 513 с.

2. Семенцов В.А. Система следственных действий России: история и современность / В.А. Семенцов // Вестник Омского государственного университета. – 2005. – № 3. – С. 71–76.

3. Устав Уголовного судопроизводства 1864 г.: сб. норм, актов / сост. В.А. Панюшкин, В.В. Ячевский. – Воронеж, 1997. – 337 с.

4. Сорокина Ю. Предварительное следствие: история и современность / Ю. Сорокина // Советская юстиция. – 1992. – № 9–10. – С. 34–38.
5. Смыкалин А. Судебная реформа 1922 года / А. Смыкалин // Российская юстиция. – 2002. – № 4. – С. 16–20.
6. Черненко А.П. Кримінально-процесуальна регламентація слідчих дій: монографія / А.П. Черненко. – Дніпропетровськ, 2005. – 216 с.
7. Анталогія сиску: в 14 т. / відп. ред. Ю.І. Римаренко, В.І. Куширець; упоряд. Ю.І. Римаренко та ін. – К.: Знання України, 2005. – Т. 1. Документи та матеріали з кримінального сиску (1397–1918). – 596 с.
8. Об утверждении Основ уголовного судопроизводства Союза ССР и союзных республик: Закон от 25 декабря 1958 г. // Основы законодательства Союза ССР и союзных республик. – М.: Юрид. лит., 1987. – С. 437–462.
9. Див.: Відомості Верховної Ради. – 1961. – № 2. – С. 15.
10. Тertiшник В.М. Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України / В.М. Тertiшник. – К.: А.С.К., 2002. – 1056 с.
11. Кельман М.С. Загальна теорія держави та права: підручник / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин, Н.М. Хома. – Львів: Новий світ – 2000, 2003. – 584 с.
12. Колб О.Г. Запобігання злочинності в місцях позбавлення волі: навч. посібник / О.Г. Колб та ін. – Луцьк: РВВ «Вежа», 2005. – 494 с.
13. Коржанський М.Й. Уголовное право України. Частина загальна: курс лекцій / М.Й. Коржанський. – К.: Наукова думка; Українська видавнича група, 1996. – 336 с.
14. Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини: навч. посібник / за заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 446 с.
15. Хохряков Г.Ф. Формирование правосознания у осужденных: учеб. пособие / Г.Ф. Хохряков – М.: ВНИИ МВД СССР, 1985. – 188 с.
16. Куклин В.Й. Неотложные следственные действия / В.Й. Куклин. – Казань, 1967. – 87 с.
17. Кримінально-процесуальний кодекс України. – К.: Велес, 2007. – 168 с.
18. Див.: Постанови Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах. – [2-ге вид., змін. і доп.]. – К.: Видавничий дім «Скіф», 2007. – С. 235–243.
19. Див.: Офіційний вісник України. – 2002. – № 41. – С. 1634.
20. Король В.В. Кримінальний процес України. Особлива частина: навч. посібник / В.В. Король. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ Прикарпатського нац. ун-ту ім. Василя Стефаника, 2007. – 596 с.
21. Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 34. – Ст. 355.